

Соціальна комунікація як чинник медіатизації громадсько-політичного життя

Аналізуються особливості впливу соціальної комунікації на медіатизацію громадсько-політичних процесів у сучасній Україні аж до зародження в ній медіаполітичної системи.

Ключові слова: соціальна комунікація, демократія, медіа, громадянське суспільство, медіаполітична система, адміністративний ресурс.

Термінологічно визначити сучасний громадсько-політичний устрій в Україні дає змогу термін російського вченого О. Салміна «електоральна демократія», використаний ним щодо власної країни [1, 4]. За часів президентства Л. Кучми набуло поширення поняття — «керована демократія» [2]. Такому ладу притаманні як громадянські, традиційні для розвинутої демократії інститути, — вибори, територіальна децентралізація управління, плюралістичні ЗМІ, свобода об'єднань громадян, толерантність до віри, свобода в'їзду-виїзду, приватна власність, так і залишки тоталітаризму — «приватизовані» функції державної влади, жорстка бюрократична модель вертикального управління, неререформовані судова система, спецслужби й армія, відсталі та злиденні наука, освіта, охорона здоров'я та ін. В Україні, де тоталітаризм відрізнявся особливою заповзятливістю у знищенні всіх форм самоорганізації суспільства, посттоталітарне зняття «адміністративних перешкод» відбулося значно швидше, ніж в інших пострадянських країнах, однак набагато важче та повільніше розбудовуються нові демократичні інституції.

Українське громадянське суспільство ще остаточно не сформувалося. Незважаючи на існування сотень громадських організацій, їх вплив на владу незначний, оскільки вони не виконують своєї головної функції. Більшість із них створена не завдяки зусиллям громадян, а за підтримки влади, бізнесу або за допомогою міжнародних фондів та організацій. Вони часто мають на меті отримання корпоративних пільг та привілеїв.

У цьому процесі особливого значення набуває використання засобів масової комунікації (ЗМК) — одного з найважливіших інструментів сучасного суспільства. До розширених функцій ЗМК належить вплив на громадські установи та інституції — політичні, освітні, релігійні, масовокультурні тощо, які відіграють важливу роль у формуванні, функціонуванні та еволюції суспільної свідомості. Сьогодні немає події або явища в країні чи світі, які б не сприймалися та не інтерпретувались через і за допомогою ЗМК.

Ось чому сучасні соціологи, конкретизуючи зміст поняття «демократія», виокремлюють у ньому «демократію-комунікацію» як один із найважливіших

складників [3, 73]. Вона забезпечує знання про себе та інших, інформування громадян, об'єктивне сприйняття людьми одне одного, аргументацію та спеціальну технологію діалогічного мислення. Усе це може бути використане в діалозі між громадянами та владою, під час розробки і прийняття колективних рішень, визначення громадської думки, характеристики дій політичних лідерів. «Демократії-комунікації» притаманне узгодження як спроба досягти консенсусу, що важливо для суспільства, в якому було накопичено значний потенціал конфліктності, домінував стереотип «ворога», існував монополізм в ідеології. Формування «демократії-комунікації» як суспільного діалогу допомагає шукати і знаходити вихід із конфліктних ситуацій.

Мета розвідки — дослідити особливості формування національної системи засобів масової комунікації в незалежній Україні та їх вплив на медіатизацію громадсько-політичного життя країни.

Ідея громадського самоуправління, що була пов'язана з демократизацією преси, виходить на перший план за часів перебудови (1985—1991). Саме в цей період формується модель гласності, яка сприяє поступовому звільненню суспільства від бюрократично-авторитарних тенденцій за умови демократизації медіа. ЗМК стали чи не найважливішим засобом перебудови, хоча й зберігали свій інструментальний характер як засіб тотального впливу на громадську свідомість.

У перші роки незалежності, коли в Україні тривало формування нових демократичних політичних інститутів, мас-медіа із засобу впливу перетворюються на «четверту владу», намагаючись бути об'єктивними, деполітизованими та незалежними. У період просування до ринкових відносин у ЗМК виникають труднощі, пов'язані з новими економічними реаліями, відкриваються можливості для створення нових типів залежностей і форм впливу, чинити опір яким медіа могли з різним успіхом. Останнім часом ми спостерігаємо рух до реполітизації преси, спроби перетворити її на інструмент політичної пропаганди і маніпуляції, що нагадує повернення до тоталітарно-інструментальної моделі ЗМК, особливо в сфері національних телевізійних мереж [4, 2].

Таку модель преси відомий російський дослідник Я. Засурський слушно назвав «інструментальною» [5, 5]. Особливістю цієї моделі є те, що преса залишається інструментом у руках партії та владних структур. Цей інструмент використовувався і з пропагандистською метою, і для боротьби з ворожими, з точки зору панівних кіл, ідеологіями, і для придушення вільнодумства та інакомислення (в Україні, наприклад, із метою боротьби з національними проявами). Така модель «відмовляла» пресі в самостійності й підміняла інформування агітацією та пропагандою.

«Уже нинішнє покоління, — зазначає корифей українського журналістикознавства В. Й. Здоровега, — пережило декілька типів масової комунікації — від безжально-тоталітарного, через дозовано-демократичний аж до демократично-митингового. Усі вони так чи інакше живуть у генній пам'яті сучасного суспільства й особливо — його можновладців. Рецидиви того чи іншого постійно виникають» [6, 7].

У період становлення незалежності держави ЗМК проникають у політичну сферу й перетворюються на один із найважливіших інструментів реалізації політичного процесу. Виявилось, що преса здатна апелювати до громадськості, оминаючи такі традиційні суспільні інститути, як політичні партії та організації, церкву, школу, сім'ю тощо. Вона починає виступати активним суб'єктом політичного життя. У пересічного громадянина формується уявлення, що демократія передбачає такий суспільний лад, коли політику роблять не в кабінетах або стінах парламенту, а на шпальтах популярних видань чи на телеекрані. У цьому контексті варто згадати кар'єру першого Президента України Л. Кравчука, який у свідомості телеглядачів утвердився як публічний політик під час теледебатів із лідерами Народного Руху.

Нереалізовані позитивні сподівання дієвості від ЗМК почали формувати навколо преси негативне поле, що спричинило кризу очікувань. Журналісти зрозуміли, що необхідно не обслуговувати владу, а задовольняти інформаційні потреби споживачів. Перехід до нових відносин із суспільством давався пресі важко, хоча «ринкова» теорія її розвитку була відома давно.

Це і спричинило відновлення на новому етапі суспільного розвитку інструментальної моделі, що певною мірою характерно для всього пострадянського простору. Я. Засурський констатує з огляду на процеси в Росії: «Ситуація складається таким чином, що медіа мають свободу критики та викриття недоліків, проте уряд і суди зберігають свою свободу ігнорувати цю критику. У результаті російська та світова громадськість добре обізнані про корупцію в Росії, але корупція там і залишається.

Російські медіа стають схожими на Кассандру, до пророцтв якої ніхто не прислуховується» [5, 4].

Українська преса також переживала труднощі в процесі переходу від адміністративно-бюрократичної моделі до формування нових демократичних структур громадського суспільства. Виявилось, що недостатньо оголосити газету чи журнал незалежними і декларувати їх перетворення на «четверту» владу. Справжній медійний ринок передбачає, що на його теренах діють незалежні структури, які ефективно використовують інформацію як товар. Практика ж вітчизняного «ринку» (ціна на папір, друк та послуги Укрпошти) розвіяла теоретичні ілюзії. Про цю особливість пише Є. Андрунас, дослідниця, яка в радянські часи здійснювала критичний аналіз діяльності американських інформаційних корпорацій, а тепер за межами колишнього СРСР вивчає пострадянську пресу, беручи за основу «справжні ринкові» засади: «Схоже, що в цілому журналісти не бачать цієї проблеми. Вони плутають звільнення від контролю з боку комуністичної номенклатури зі свободою. Але в більшості випадків усе закінчується зміною господаря: того, від якого всі вже втомилися, на нового, який здається ліберальним і таким, що все розуміє» [7, 32].

В умовах сучасної української економіки перетворити інформацію на справжній товар і ефективно продавати його поки що не вдається, навіть досягти самоокупності друкованих, а тим більше електронних ЗМК, практично неможливо: ні продаж, ні реклама не здатні покрити всіх витрат. У таких умовах годі й чекати інвестора, який захотів би вкладати гроші в медійні проекти: надто великий і абсолютно невиправданий з точки зору бізнесу ризик. Залишається лише інвестування з метою отримання майбутніх політичних дивідендів, оскільки право визначати редакційну політику та спрямованість того чи того ЗМК може відшкодувати витрати. Таким чином, перестав бути вагомий і той факт, що ступінь свободи преси визначається державною, громадською або приватною формою власності на неї.

Складна проблема переорієнтації преси на ринкові відносини, пошуків необхідних для існування друкованого видання чи телерадіоканалу капіталу та ринку збуту залишається дискусійною навіть в економічно розвинутих країнах із давніми демократичними традиціями. На думку директора Інституту розвитку ЗМІ та комунікації (ФРН) Ф. Ратцке, головна складність для журналістики полягає в тому, що хоча засоби масової комунікації є економічними підприємствами, вони «мають справу з нематеріальним товаром — інформацією та поглядами». Чи здатні вони повністю відповідати законам ринку, чи подібні до м'яча у грі? На ці складні питання громадськість західних країн шукає оптимальні відповіді [8, 61].

Приміром, у Великій Британії, Німеччині, Франції та інших державах виникли громадсько-правові ЗМК, а діяльність комерційних почала регламентуватись як законодавчо, так і з боку громадських організацій. Аналізуючи наслідки еволюції преси від державного до ринкового регулювання у країнах Північної Європи, Є. Вартанова зазначає: «Свобода комунікації в умовах демократії, особливо представницької демократії, передбачає обговорення суперечливих питань з різних точок зору, що має на меті зберегти і розширити базис політичної участі громадян. Роль преси, головним чином щоденної, <...> залишається провідною» [9, 71].

Оскільки вказані питання в Україні не було вирішено, виникли ідеологічно налаштовані ЗМК з акцентом не просто на критику, а на абсолютне заперечення об'єкта критики. Відмінність української преси від західної полягає в тому, що остання критикує окремі моменти, не заперечуючи основ існування суспільства, вітчизняна ж часто функціонує в різних системах громадських координат. Наприклад, газети «Товарищ» та «Нескорена нація» не лише протистоять ідеологічно. Висвітлюючи українське життя, вони пишуть наче про різні країни, різних політичних персонажів з однаковими прізвищами. Об'єднати ці видання у найширших межах преси, яка справді опікується долею країни, а не створених нею ідеологем, просто неможливо.

Для демократичної журналістики органічним є плюралізм, проте не доповнений такою самою органічною толерантністю він може перетворитися на брутальну та неконструктивну плюральність.

Без плюралізму і толерантності, що взаємодіють, годі й думати про діалог, без якого неможлива соціальна згода у будь-якому суспільстві. У декларації «Політика у сфері ЗМІ для завтрашнього дня», розробленій Радою Європи, «гуманітарний та демократичний вимір комунікації» мислиться винятково на основі реалізації плюралізму як складника частини руху до соціальної гармонії [10, 10].

На сучасному етапі українська преса не відповідає вказаним критеріям не лише тому, що протиставляє інтереси певних груп загальнонаціональним, а й з огляду на різнопозиційність у підходах до вирішення найгостріших питань суспільства. Це породжує інформаційну боротьбу між ЗМК, а також провокує справжні «інформаційні війни» проти окремих політиків, партій чи представників влади.

Парадокс полягає в тому, що питання про роль і місце владних структур в інформаційній політиці держави набуло нового звучання. Держава, зокрема її уряд, прагне до участі в інформаційному процесі, а отже й контролю над інформаційним простором. Підтвердженням цих слів може слугувати інтерв'ю генерального директора Всесвітньої служби «Бі-бі-сі» М. Байфордса російським медіа, яке газета

«Известия» подала під заголовком «Любое правительство хочет контролировать прессу» [11, 1].

Сучасні методика взаємин органів державної влади та місцевого самоврядування із ЗМК спираються на принципово нову для нас законодавчу базу (конституційні гарантії свободи слова, невтручання в діяльність редакцій, їхня самостійність у виборі стратегії розвитку тощо), демократичні засади розбудови суспільства та враховують нинішній стан суспільних відносин. Україна перебуває в епіцентрі трансформаційних процесів, тому методи, які базуються на досвіді країн, де вже тривалий час розвиваються й досліджуються демократичні принципи відносин влади та преси, не завжди спрацьовують у наших суспільно-політичних реаліях.

Сьогодні залишається актуальним питання: чи медіа справді віддзеркалюють реальність, чи вони впливають на аудиторію, формуючи її уявлення про навколишню дійсність? Іншими словами: медіа у нас — «дзеркало суспільства», «вікно у світ» чи переважно інститут, який не лише впливає на цінності, настанови та поведінку людей, а й формує їх.

Ці та інші питання у вітчизняній практиці набули особливої актуальності через розповсюдженість маніпулятивних технологій, основним каналом для яких стала масова комунікація. Така ситуація зумовлена особливостями політичного устрою в країні, відсутністю впливових інститутів громадянського суспільства, нерівністю громадян у доступі до інформаційних ресурсів, недостатньою поінформованістю журналістів про життя, проблеми суспільства, корпусом журналістської корпорації, який встиг сформуватися, домінуванням в інформаційному просторі ЗМК, що пов'язані з великими олігархічними об'єднаннями. Класичний постулат про те, що «преса завжди набуває форми та забарвлення тих соціальних і політичних структур, у межах яких вона функціонує» [12, 16], у проекції на українську політичну систему уточнює відповідь на запитання про причини домінування маніпулятивних стратегій в інформаційному просторі.

Визначаючи концептуальні моделі комунікації, виокремлюють два їх типи: «трансмісійну» та «символічну». У першій моделі акцент зроблено на тому, що масова комунікація — це передусім процес передавання інформації (досить часто спрямований в одному напрямі) від передавача до приймача. У другій основним є уявлення про масову комунікацію як про акт спілкування, певний «символічний» обмін, у який передавач та приймач включені більш-менш рівномірно [2].

Проблематика діалогічного спілкування актуалізується завдяки всьому контексту глобального світу, в якому питання співіснування національних співтовариств уже зараз стає чи не найголовнішим. Сутність діалогічної комунікації може бути передана

ємною формулою М. Бахтіна: «Бути — це означає спілкуватись. Коли завершується діалог — усе закінчується. Тому діалог по суті не може і не повинен закінчуватись» [13, 160].

Комунікаційна стратегія «за формулою» М. Бахтіна в суспільстві, яке переживає потужний вплив радикальних реформ у процесі демократизації, є чи не єдиною придатною для соціальної інтеграції. Без зв'язку між тими, хто говорить («реформаторами»), і тими, хто слухає (громадянами), виникає відчуження, яке наше суспільство востаннє переживало після завершення подій на Майдані. Замість взаємодії та співпраці виникло паралельне співіснування, коли досягнення суспільної злагоди практично не має перспективи.

Міжсистемна трансформація на всьому пост-радянському просторі супроводжувалася різким погіршенням матеріального становища більшості людей. Як зазначає У. Бек, лише ті люди, які мають житло, надійну роботу і, як наслідок, матеріально забезпечене майбутнє, або вже є, або можуть стати громадянами, які здатні засвоювати демократичні правила поведінки й «наповнити» демократію життям. Істина проста: «Політичної свободи не буває без матеріальної безпеки» [14, 151].

Демократія погано приживається на ґрунті соціальних нестатків. Стадію збіднення населення під час демократичних перетворень проходили Росія, країни Балтії, Польща. Порівнюючи те, як здійснювалися і продовжують реалізуватися перетворення у нас і у наших західних сусідів — поляків чи прибалтійців, мусимо слідом за А. Мельвілем визнати важливу закономірність: там, де влада переслідувала не лише власні інтереси і спілкувалась із суспільством, пояснюючи й уточнюючи свій курс, населення, незважаючи на значне падіння життєвого рівня, продовжує підтримувати і реформи, і саму розбудову демократичної держави [15, 58].

Взаємодія між «керівниками» та «керованими» у демократичній розбудові обов'язково є діалогом. З. Батман ілюструє цю тезу за допомогою аналізу діяльності народних зборів у Давніх Афінах, які можна вважати висхідною точкою нинішньої демократії: «...жодна інша форма не передає краще суть демократії, ніж «*edoxe te boule kai to demo*» (рада і народ визнає те, про що йдеться нижче, хорошим), використовувана афінянами як звична преамбула до ухвалених ними законів, які вважались обов'язковими до виконання. Сказати «визнається хорошим» — це зовсім не те саме, що сказати «є хорошим». Те, що визнається хорошим сьогодні, вже може не бути таким завтра, коли рада і народ знову зберуться на агога. Закони, які ухвалювалися на таких зборах, могли діяти лише як запрошення до подальших зборів. Діалог між *ecclesia* та *oikos* ніколи не міг бути вичерпаним» [16, 253].

Фахівці поки що не визначили сутність нового політичного режиму в Україні. Попередній мав кілька найменувань, серед яких переважали «фасадна демократія», «маніпулятивна демократія», «керована демократія». Проте хоч як би називали стан суспільства в недалекому минулому і сьогодні, варто визнати, що одна з головних проблем країни — не досягнуто демократичної консолідації суспільства як на соціальному, так і на етнонаціональному рівнях.

Зазначимо, що це сталося і через недостатнє сприйняття суспільством ідей демократії, і через відсутність у перші роки незалежності реальних носіїв цих ідей — партій та громадських організацій демократичної орієнтації. У цій ситуації засоби масової комунікації змогли перетворити закрити політику комуністичного режиму на політику публічну. Саме масова комунікація в останні роки існування радянської імперії та в пострадянський період зняла завису сакральності з влади, увівши тему політики в інформаційний простір, підключивши аудиторію до обговорення громадських проблем, зробивши важливим голос кожного громадянина.

Висновки. Суб'єктність ЗМК як самостійного інституту в політичних відносинах знайшла своє вираження завдяки обстоюванню мас-медіа громадських інтересів, їхній посередницькій місії з налагодження діалогу у питаннях національного, державного самовизначення та майбутнього соціально-політичного становища, інформаційних обмінів між представниками політичних сил та громадянами.

Динамічний початок державної розбудови та демократизації в Україні базувався на позитивному ставленні до демократичних цінностей, які впроваджувало авторитетне джерело — масова комунікація. ЗМК, що за роки перебудови справедливо заслужили репутацію і «слуг» народу, і його представників в інститутах влади, набули рис своєрідної народної партії, що обстоювала інтереси всіх громадян. Звідси — і високий рівень довіри до преси, авторитет самих журналістів.

Водночас, оцінюючи значення діяльності медіа для здобуття незалежності та початку модернізації країни, зазначимо, що навіть у цей період їхня діяльність не зовсім відповідала критеріям діалогічної комунікації. Впроваджуючи у нерозвинену політичну свідомість громадян демократичні цінності, преса лише презентувала державницько-демократичний проект, не вдаючись до його реалізації. Критичний аналіз можливих соціальних ризиків був відсутній. Розчарування, яке охопило значну частину українців, коли вони у практичному житті відчули сутність багатьох нових реалій, пояснюється зокрема і розбіжністю уявлень пересічних громадян про життя в умовах демократії з тим ідеалом, що його створила преса.

Напрямок подальших досліджень може бути пов'язаний із вивченням трансформацій медіаполітичної системи в Україні на сучасному етапі.

1. *Бовт Г.* Пресса сдалась раньше, чем власть решила, что она победила // Известия. — 2002. — № 22. — 8 с.
2. *Преса і влада*/Спеціальний випуск Інформаційно-практичного бюлетеня НСЖУ. — К. : КП «Журналістський фонд України», 2001. — 190 с.
3. *Массовая коммуникация в формировании современного социокультурного пространства («круглый стол»)* // Социологические исследования. — 2000. — № 7. — С. 73–82.
4. *Грачев М. Н.* Политика, политическая система, политическая коммуникация: монография / М. Н. Грачев. — М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1999. — 212 с.
5. *Засурский Я. Н.* Российские медиа в XXI веке: «вверх по лестнице, ведущей вниз» // Вестник Московского университета. Сер.: Журналистика. — М., 2001. — № 3. — С. 3–7.
6. *Здоровега В. Й.* До чого подібний слон, або Декілька думок про мас-медіа і журналістів у сучасному світі // День. — 2002. — № 133. — 8 с.
7. *Androunas E.* Soviet Media in Transition: Structural and Economic Alternatives / E. Androunas. — Nestpont, Conn : Praegen, 1993. — 284 p.
8. *Ратице Д.* Средства массовой информации в условиях рыночной экономики // Вестник Моск. ун-та. Сер.: Журналистика. — М., 1995. — № 2. — С. 32–47.
9. *Вартанова Е. Л.* Северная модель в конце столетия. Печать, ТВ и радио стран Северной Европы между государственным и рыночным регулированием / Е. Л. Вартанова. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998. — 183 с.
10. *Совет Европы: документы по проблемам средств массовой информации.* — С.Пб. : Центр свободной прессы, 1998. — 28 с.
11. *Байфордс М.* Любое правительство хочет контролировать прессу // Известия. — 2001. — № 12. — 8 с.
12. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1995. — 364 с.
13. *Бахтин М. М.* Проблемы поэтики Достоевского : монография / М. М. Бахтин. — М. : Художественная литература, 1972. — 378 с.
14. *Бек У.* Что такое глобализация? Ошибки глобализма: ответы на глобализацию / У. Бек. — М. : Аспект-пресс, 2001. — 142 с.
15. *Мельвиль А. О.* О траекториях посткоммунистических трансформаций / А. Мельвиль // Политические исследования. — М., 2004. — № 2. — С. 58–92.
16. *Батман З.* Индивидуализированное общество: монография / З. Батман. — М. : Гражданский проект, 2002. — 344 с.

Подано до редакції 25. 12. 2012 р.

Demchenko Serhiy. Social communication as factor of mediatization of social and political life.

The peculiarities of social communication's impact on mediatization of social and political processes in the contemporary Ukraine till its media-political system formation are under studying in the thesis.

Keywords: social communication, democracy, media, society, media-political system, administrative resource.

Демченко С. В. Социальная коммуникация как фактор медиатизации общественно-политической жизни.

Анализируются особенности влияния социальной коммуникации на медиатизацию общественно-политических процессов в современной Украине вплоть до зарождения в ней медиаполитической системы.

Ключевые слова: социальная коммуникация, демократия, медиа, гражданское общество, медиаполитическая система, административный ресурс.